

Συνέντευξη στο τριμηνιαίο περιοδικό *Naght (Kritik)*, 2 Ιουνίου 1998

Naght: Κατά τη γνώμη σας ποιο από τα μαρξικά μοντέλα μπορεί να εξηγήσει την κεφαλαιακή κρίση της σύγχρονης εποχής;

- Το μοντέλο της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου;
- Το μοντέλο της υπερπαραγωγής;
- Η τάση για πτώση του μέσου ποσοστού του κέρδους;
- Ή μπορούμε να συνδυάσουμε όλα αυτά τα μοντέλα σε ένα;

Καθηγητής Mészáros: Ναι, βασικά μπορούμε να τα συνδυάσουμε. Αλλά αυτό που προέχει είναι μια πάνω απ' όλα συνολική θεώρηση του κεφαλαίου. Είναι κάπως ειρωνικό το ότι οι άνθρωποι μόλις πρόσφατα ανακάλυψαν πως ζούμε σ' έναν κόσμο «παγκοσμιοποίησης». Αυτό ήταν πάντα αυτονόητο για τον Μαρξ και έτσι το διαπραγματεύτηκα στη διάλεξη μου στη μνήμη του Isaac Deutscher («Η Αναγκαιότητα του Κοινωνικού Ελέγχου», 1971), όπου μιλάω επί μακρόν για την «παγκοσμιοποίηση». Όχι χρησιμοποιώντας αυτή τη λέξη, αλλά τις αντίστοιχες κομβικές κατηγορίες του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» και της «συνολικής εργασίας». Το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο μπορεί να νοηθεί το κεφαλαιακό σύστημα δεν μπορεί παρά να είναι παγκόσμιο. (Η διάλεξη αυτή επανεκδίδεται τώρα στο Πέμπτο Μέρος του *Πέρα απ' το Κεφάλαιο*.) Το κεφάλαιο δεν μπορεί με κανέναν απολύτως τρόπο να αυτοσυγκρατηθεί, ούτε μπορεί να βρεθεί στον κόσμο μια αντίθετη δύναμη ικανή να το συγκρατήσει χωρίς να υπερβεί ριζικά το κεφαλαιακό σύστημα καθαυτό. Έτσι το κεφάλαιο έπρεπε να διατρέξει τον κύκλο και τη λογική της ανάπτυξης του: έπρεπε να αγκαλιάσει το σύνολο του πλανήτη. Αυτό ήταν πάντοτε αυτονόητο στον Μαρξ. Τα άλλα πράγματα που αναφέρατε, όπως «η τάση για πτώση του μέσου ποσοστού του κέρδους» κ.λπ., είναι κατά κάποιο τρόπο δευτερεύοντα σε σχέση με την παγκοσμίως επεκτεινόμενη λογική του κεφαλαίου, έτσι που όλα μπορούν να ενσωματωθούν στην παγκόσμια θεώρηση. Το κεφαλαιακό σύστημα έχει ένα πλήθος από συγκεκριμένα συστατικά, γεμάτα με αντιφάσεις. Έχουμε ένα πλήθος κεφαλαίων, τα οποία και εθνικά ανταγωνίζονται μεταξύ τους, καθώς επίσης και εσωτερικά, στο πλαίσιο κάθε εθνικής κοινότητας. Στην πραγματικότητα ο μεγάλος αριθμός κεφαλαίων στο πλαίσιο συγκεκριμένων εθνικών κοινοτήτων συνιστά τη θεωρητική βάση του φιλελευθερισμού, που έχει την αυταπάτη ότι είναι ο μεγαλύτερος υπερασπιστής της Ελευθερίας. Το κεφάλαιο δεν είναι μια ομοιογενής οντότητα. Αυτό συνεπάγεται τεράστιες περιπλοκές στο όλο θέμα της «παγκοσμιοποίησης». Ο τρόπος που παραδοσιακά παρουσιάζεται η «παγκοσμιοποίηση» είναι μια καθαρή φαντασίωση, αφού υποθέτει πως όλοι μας πρόκειται να ζήσουμε κάτω από μια καπιταλιστική «οικουμενική κυβέρνηση».

ση», υπακούοντας απροβληματίστα στους κανόνες αυτής της ενοποιημένης οικουμενικής κυβέρνησης. Αυτό είναι απολύτως αδιανόητο. Δεν μπορεί να υπάρξει κανένας τρόπος να υποταχθεί το κεφαλαιακό σύστημα σ' ένα μεγάλο μονοπώλιο που θα παρείχε την υλική βάση μιας τέτοιας «οικουμενικής κυβέρνησης». Στην πραγματικότητα, υπάρχει ένα πλήθος διαχωρισμών και αντιφάσεων και το «Συνολικό Κοινωνικό Κεφάλαιο» είναι μια ευρεία κατηγορία που ενσωματώνει το πλήθος των κεφαλαίων με όλες τους τις αντιφάσεις. Τώρα, αν κοιτάξει κανείς την άλλη πλευρά, και η «Συνολική Εργασία» επίσης δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ως ομοιογενής οντότητα για όσο επιβιώνει το κεφαλαιακό σύστημα. Υπάρχουν, αναγκαστικά, τόσες πολλές αντιφάσεις που εντοπίζονται στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες ανάμεσα στους τομείς της εργασίας, οι οποίοι αντιτίθενται και ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο, παρά αντιμάχονται απλά συγκεκριμένους τομείς του κεφαλαίου. Αυτή είναι μια απ' τις τραγωδίες της δυσχερούς μας κατάστασης σήμερα. Και δεν αρκεί να ευχθούμε απλά την εξαφάνισή της. Γιατί, όπως ο Μαρξ το είχε θέσει καιρό πριν: Ο ανταγωνισμός διαχωρίζει τα άτομα, όχι μόνο τους αστούς αλλά ακόμη περισσότερο τους εργάτες, παρά το γεγονός ότι τους φέρνει σε επαφή. Έτσι κάθε οργανωμένη δύναμη που βρίσκεται πάνω απ' αυτά τα απομονωμένα άτομα, τα οποία ζουν σε συνθήκες που καθημερινά αναπαράγουν αυτή την απομόνωση, μπορεί να ξεπεραστεί μόνο μετά από μακρούς αγώνες. Το να ζητάμε το αντίθετο θα ισοδυναμούσε με το να ζητάμε ώστε αυτός ο ανταγωνισμός να μην υπήρχε σ' αυτή την ορισμένη περίοδο της ιστορίας, ή τα άτομα να βγάλουν από το μυαλό τους τις συνθήκες πάνω στις οποίες, μέσα στην απομόνωσή τους, δεν έχουν κανέναν έλεγχο. Αυτοί οι διαχωρισμοί και οι αντιφάσεις παραμένουν σε μας και σε τελική ανάλυση θα πρέπει όλοι να ερμηνευτούν μέσα από τη φύση και τη λειτουργία του ίδιου του κεφαλαιακού συστήματος. Είναι ένα ανυπέρβλητο αντιφατικό σύστημα που βασίζεται στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Είναι ένα συγκρουσιακό σύστημα, που βασίζεται στη δομική κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας. Έτσι, υπάρχουν αναγκαστικά όλων των ειδών επιμέρους διαχωρισμοί. Αλλά θα πρέπει επίσης να έχουμε στο μυαλό μας πως μιλάμε για ένα δυναμικά εξελισσόμενο σύστημα. Η δυναμικά αναπτυσσόμενη τάση του παγκόσμιου κεφαλαιακού συστήματος δεν μπορεί παρά να οδηγεί σ' ένα ολοκληρωτικά και λαβυρινθωδώς διαπλεκόμενο και ταυτόχρονα βαθιά αντιφατικό σύστημα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στους εγγενείς καθορισμούς του παγκόσμιου εξαπλούμενου «Συνολικού Κοινωνικού Κεφαλαίου» και της αντίστοιχης «Συνολικής Εργασίας» μπορούν να υπαχθούν όλα τα άλλα μοντέλα που αναφέρατε. Αυτό το γενικό πλαίσιο έχει τη δική του λογική, με την έννοια μιας αμείλικτης εξάπλωσης σύμφωνα με τους εγγενείς δομικούς καθορισμούς και περιορισμούς του. Υπάρχουν κάποιοι απόλυτοι —ιστορικά ανυπέρβλητοι— περιορισμοί σ' αυτό το σύστημα, τους οποίους προσπάθησα να εξηγήσω λεπτομερώς στο Κεφάλαιο 5 του *Πέρα απ' το Κεφάλαιο*, με τίτλο «Η Ενεργοποίηση των Απόλυτων Ορίων του Κεφαλαίου».

Ν.: Ποια είναι η εγκυρότητα της κριτικής απέναντι στη θεωρία του Μαρξ για τη «Μετατροπή της Αξίας σε Τιμή» και του μαρξικού μοντέλου που απαντά σ' αυτή;

Μ.: Λοιπόν, νομίζω πως ίσως να είναι πολύ εξειδικευμένο για να μπούμε σε λεπτομέρειες. Γνωρίζετε τον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη οικονομική θεωρία διαπραγματευόταν αυτά τα θέματα. Αλλά δεν νομίζω πως μπορούμε να συμπεράνουμε πολλά απ' αυτό,

εξαιτίας του ότι το σύστημα της αγοράς, κάτω απ' το οποίο λειτουργούμε, καθιστά αναγκαία αυτή τη μετατροπή. Αυτό μας επαναφέρει στο θέμα της «Εργασιακής Θεώρησης της Αξίας». Το θεμέλιο του μαρξικού ιδεολογικού πλαισίου είναι η Εργασιακή Θεώρηση της Αξίας, αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο η «Υπεραξία» παράγεται και οικειοποιείται κάτω απ' την κυριαρχία του κεφαλαίου. Κι αυτό γιατί κάτω απ' τις υπάρχουσες συνθήκες της κοινωνικο-οικονομικής αναπαραγωγής στις περισσότερες χώρες έχουμε ένα πλαίσιο αγοράς στο οποίο το «πλήθος των κεφαλαίων», που ανέφερα νωρίτερα, πρέπει να προσαρμοστεί. Αναφέρατε το «Ποσοστό Κέρδους», το οποίο επίσης βρίσκεται σε μια διαδικασία διαρκούς προσαρμογής. Αλλά αυτή η προσαρμογή δεν μπορεί να λάβει χώρα χωρίς την ενδιάμεση μετατροπή. Αν (και όπου) το κεφάλαιο είχε έναν άμεσο πολιτικό τρόπο να ελέγχει την επεκτεινόμενη αναπαραγωγή του συστήματος, δεν θα υπήρχε (και δεν υπήρχε) ανάγκη για τη διαμεσολάβηση αυτής της καθαρής μετατροπής. Η διαδικασία θα μπορούσε λίγο πολύ να στηριχθεί αυθαίρετα στη βάση των πολιτικών αποφάσεων, όπως στην πραγματικότητα συνέβη στο σοβιετικού τύπου κεφαλαιακό σύστημα. Με άλλα λόγια, μας απασχολεί ξανά ένα δευτερεύον στοιχείο της συνολικής θεωρίας. Είναι θέμα δευτερεύουσας σημασίας το αν η «Υπερεργασία» οικειοποιείται πολιτικά ή οικονομικά. Αυτό που έχει πρωταρχική σημασία είναι πως σε όλες τις αντιληπτές παραλλαγές του κεφαλαιακού συστήματος αυτή θα πρέπει να οικειοποιείται από ένα ξεχωριστό σώμα, που επιβάλλεται και είναι δομικά κυρίαρχο στην εργασία. Εδώ, όπως μπορείτε να δείτε, η βασική κατηγορία είναι η «Υπερεργασία» κι όχι η «Υπεραξία», όπως ο κόσμος συχνά, λανθασμένα, υποθέτει. Η «Υπεραξία» και οι συγκεκριμένες μορφές οικειοποίησης και συνειδητοποίησής της είναι απόλυτα απαραίτητες στον *καπιταλισμό*. Αλλά το κεφαλαιακό σύστημα επωφελείται πολύ περισσότερο απ' ό,τι η καπιταλιστική του παραγωγή. Έχουν υπάρξει —και πραγματικά ακόμα και σήμερα υφίστανται— μορφές του κεφαλαιακού συστήματος που δεν μπορούν να περιγραφούν απλώς ως καπιταλιστικές. Γνωρίζετε πως πολλοί άνθρωποι έχουν προσπαθήσει να χαρακτηρίσουν το τέως σοβιετικό σύστημα ως «Κρατικό-καπιταλιστικό». Δεν πιστεύω πως ένας τέτοιος χαρακτηρισμός έχει κανένα νόημα. Το σοβιετικό σύστημα δεν ήταν «Κρατικό-καπιταλιστικό». Ήταν «Μετα-καπιταλιστικό». Παρ' όλ' αυτά, και αυτό το σύστημα λειτουργούσε στη βάση της οικειοποίησης της Υπερεργασίας από ένα ξεχωριστό σώμα δομικά κυρίαρχο επί της εργασίας και διενεργούσε την *πολιτική απόσπαση της Υπερεργασίας*. Με άλλα λόγια, η σοβιετική εργατική δύναμη δεν είχε τον έλεγχο της ρύθμισης και του επιμερισμού της δικής της Υπερεργασίας, που σ' αυτό το σύστημα δεν ήταν αναγκαίο να μετατραπεί σε Υπεραξία. Το σοβιετικού τύπου σύστημα ήταν μια ιστορικά ιδιαίτερη μορφή του κεφαλαιακού συστήματος, στο οποίο η οικειοποίηση της Υπερεργασίας έπρεπε να είναι *πολιτικά ελεγχόμενη*. Αυτό ήταν που είχε φτάσει στα όριά του στην πρώτη Σοβιετική Ένωση, αλλά αυτό δεν σημαίνει και παντού. Έτσι, όταν σκεφτόμαστε το κινεζικό σύστημα, εκεί μπορεί ακόμα να συναντήσει κανείς την επικράτηση του πολιτικού ελέγχου της απόσπασης της υπερεργασίας. Παρόλο που πολλοί μιλούν για ένα «πλαίσιο αγοράς στο κινεζικό σύστημα», στην πραγματικότητα —όταν λαμβάνει κανείς υπόψη το σύνολο της κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής στην Κίνα— η αγορά είναι πολύ δευτερεύουσα σ' αυτό. Έτσι, σ' έναν πρώτο βαθμό, στο κινεζικό σύστημα η πολιτική οικειοποίηση της υπερεργασίας συνεχίζεται ακόμα και η αλήθεια είναι ότι αυτό συμβαίνει σε μαζική κλίμακα. Κατ'

αυτή την έννοια, όταν κοιτάζει κανείς το πρόβλημα της μετατροπής απ' τη σκοπιά της «Υπερεργασίας», παρά απ' αυτή της «Υπεραξίας» — η οποία πρέπει να είναι παρούσα σε μια συγκεκριμένη παραλλαγή του κεφαλαιακού συστήματος — τότε ανακαλύπτει πως στην καπιταλιστική παραλλαγή (τη στηριζόμενη στην Υπεραξία) είναι απαραίτητο να λειτουργεί η μεσολάβηση της μετατροπής, της οποίας οι ειδικές λεπτομέρειες είναι ιστορικά απρόβλεπτες. Εξαρτώνται επίσης από τις ιστορικές φάσεις των καπιταλιστικών εξελίξεων. Έτσι, στα πιο προχωρημένα μονοπωλιακά στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η μετατροπή της υπεραξίας σε τιμές πρέπει προφανώς να διενεργείται μ' ένα σημαντικά διαφορετικό τρόπο, συγκριτικά με την πρώιμη φάση της ανάπτυξης που ήταν γνωστή στον Μαρξ.

Ν: Υπό ποιες συνθήκες δεν θα είχε η «Θεωρία της Αξίας» καμιά ισχύ; Είναι αυτές οι συνθήκες τεχνολογικές, οικονομικές ή σχετίζονται με τον ανθρώπινο παράγοντα;

Μ.: Η «Εργασιακή Θεώρηση της Αξίας» μπορεί να πάψει να λειτουργεί μόνο ως αποτέλεσμα ενός ριζικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Αυτό είναι το πρώτο πράγμα που πρέπει να τονιστεί. Για να καταργηθεί η Εργασιακή Θεώρηση της Αξίας, θα πρέπει να καταργηθεί και η απόσπαση και ο επιμερισμός της Υπερεργασίας από ένα εξωτερικό σώμα οποιουδήποτε είδους, είτε αυτό είναι πολιτικό είτε οικονομικό. Αλλά, για να καταργηθεί αυτό, θα πρέπει να αλλάξει ολόκληρο το σύστημα συνολικά. Με άλλα λόγια, μπορούμε να μιλάμε για σοσιαλισμό μόνο όταν οι άνθρωποι έχουν τον έλεγχο της ίδιας τους της δραστηριότητας και τον επιμερισμό των καρπών της σύμφωνα με τους δικούς τους σκοπούς. Αυτό σημαίνει την αυτενέργεια και τον αυτοέλεγχο της κοινωνίας απ' τους «συναιτερισμένους παραγωγούς», όπως ο Μαρξ το είχε θέσει. Φυσικά, οι «συνεταιρισμένοι παραγωγοί» δεν μπορούν να έχουν τον έλεγχο της δραστηριότητάς τους και των αντικειμενικών της στόχων, αν δεν έχουν επίσης τον έλεγχο του επιμερισμού του κοινωνικά παραγόμενου πλεονάσματος. Είναι επομένως αδιανόητο να καθιερωθεί ο σοσιαλισμός όταν ένα ξεχωριστό σώμα διατηρεί τον έλεγχο της απόσπασης και της διάθεσης της υπερεργασίας. Στο σοσιαλισμό η «Εργασιακή Θεώρηση της Αξίας» δεν έχει απολύτως καμιά ισχύ. Δεν υπάρχει χώρος γι' αυτή. Ο Μαρξ μιλάει για την «άθλια συνθήκη» υπό την οποία, στο κεφαλαιακό σύστημα, η διεστραμμένη απόσπαση της υπερεργασίας πρέπει να είναι ο ρυθμιστής της κοινωνικής αναπαραγωγικής διαδικασίας. Για να είμαστε σίγουροι, κάθε κοινωνία χρειάζεται έναν τρόπο για να χειριστεί το πρόβλημα του πώς να κατανείμει τους πόρους. Γιατί ποιο είναι το νόημα της «Οικονομίας»; Είναι βασικά ένας ορθολογικός τρόπος εξοικονόμησης. Δεν έχουμε απεριόριστο πλούτο πηγών, τις οποίες θα μπορούσαμε να σπαταλούμε κατά βούληση, όπως συμβαίνει — «με ίδιον κίνδυνο» — στο καπιταλιστικό σύστημα. Δεν υπάρχει τίποτα απεριόριστο, είτε μιλάμε για υλικούς πόρους είτε για ανθρώπινο δυναμικό, σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη στιγμή. Έτσι, χρειαζόμαστε μια ορθολογική ρύθμιση της κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής. Το σημαντικό είναι η βιωσιμότητα αυτής της διαδικασίας σε μια μακροπρόθεσμη βάση, μάλλον, παρά στα πλαίσια των ανεύθινα μικροτικών και εξ ολοκλήρου βραχύβιων ορίων του κεφαλαιακού συστήματος. Αυτός είναι ο λόγος που είναι απαραίτητο να επαναπροσανατολίσουμε την έννοια της συναιτερισμένης ανταλλαγής, από την τυραννία της υπεραξίας και της απαλλοτρίωσης της υπερεργασίας των παραγωγών από ένα ξεχωριστό σώμα, σε μια κατεύθυνση ποιοτικά διαφορετική. Στην τελευταία περι-

πτωση, στην οποία οι «συνεταιρισμένοι παραγωγοί» ελέγχουν και την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων τους, δεν υπάρχει απολύτως καθόλου χώρος για τις επιταγές του κεφαλαίου και της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Διότι το κεφάλαιο δεν είναι απλώς μια υλική οντότητα. Πρέπει να το θεωρούμε ως έναν ιστορικά καθοριστικό τρόπο ελέγχου της κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής. Αυτό είναι το βασικό νόημα του κεφαλαίου. Διεισδύει παντού. Φυσικά το κεφάλαιο είναι επίσης και υλική οντότητα: χρυσός, τραπεζικό σύστημα, μηχανισμοί της τιμής, μηχανισμοί της αγοράς κ.λπ. Αλλά φυσικά, πέρα απ' αυτό, το κεφάλαιο διεισδύει επίσης στον κόσμο της τέχνης, στον κόσμο της θρησκείας και των εκκλησιών, χειρίζεται τους πολιτιστικούς θεσμούς της κοινωνίας. Δεν μπορούμε να σκεφτούμε τίποτα στη ζωή μας, υπ' αυτή την έννοια, που να μην ελέγχεται στις παρούσες συνθήκες από το κεφάλαιο. Αυτός είναι ο λόγος που η «Εργασιακή Θεώρηση της Αξίας» έχει ισχύ για εκείνη την ιστορική περίοδο που το κεφάλαιο είναι καθολικό, όταν δηλαδή η ρυθμιστική διαδικασία η ίδια είναι θεμελιωδώς ανορθολογική.

Και αυτό δεν είναι κατά κανέναν τρόπο το τέλος της ιστορίας. Είναι ακόμα πιο περίπλοκο, εξαιτίας του γεγονότος ότι, στη δύσκολη ιστορική περίοδο της μετάβασης από την κυριαρχία του κεφαλαίου σ' ένα πολύ διαφορετικό σύστημα, η «εργασιακή θεώρηση της αξίας» και ο «νόμος της αξίας» λειτουργούν μ' έναν ιδιαίτερα ατελή τρόπο. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που το σοβιετικού τύπου κεφαλαιακό σύστημα ήταν καταδικασμένο. Ήταν ένα μεταβατικό σύστημα που μπορούσε να βαδίσει είτε προς τη μια κατεύθυνση, προς ένα σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, κάτι που δεν έκανε, ή θα έπρεπε να βαδίσει και να προχωρήσει στο δρόμο της καπιταλιστικής παλινόρθωσης αργά ή γρήγορα. Σ' αυτό είμασταν αιτόπτες μάρτυρες, διότι σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο το σοβιετικό σύστημα κινηγόσε, σαν να λέμε, «δυο λαγούς χωρίς να πιάνει κανένα». Δεν διέθετε κανέναν τρόπο να ρυθμίζει την οικονομία με κάποιον είδους οικονομικό μηχανισμό όπως η αγορά, το τιμολογιακό καθεστώς κ.λπ. Έτσι, δεν θα μπορούσε να διαθέτει και το είδος εκείνο της δύναμης για την πειθαρχηση της εργασίας που στην πραγματικότητα έχουμε στο καπιταλιστικό σύστημα της αγοράς. Στη δική μας κοινωνία υπάρχουν τόσα πολλά πράγματα που ρυθμίζονται αυτόματα από τις δυνάμεις της αγοράς. Η εργασία υπόκειται ανελέητα στη δεσπόζουσα, καθοριστική τυραννία της αγοράς. Το κρίσιμο ζήτημα, όσον αφορά αυτό, είναι, ακριβώς, η αγορά της εργασίας. Αν ανατρέξει κανείς στη στιγμή που το σοβιετικό σύστημα κατέρρευσε υπό τον Γκορμπατσόφ, θα δει πως ο θάνατος του συστήματος συνέπεσε με την κακοσχεδιασμένη και ατέλτιδα προσπάθεια να εισαχθεί στην «Αγορά Εργασίας». Αυτό ήταν το τέλος της πολυδιαφημισμένης «περεστρόικα». Γιατί η αγορά εργασίας μπορεί να λειτουργήσει ομαλά μόνο σε συνθήκες καπιταλισμού. Εδώ είναι που ο «Νόμος της Αξίας» κυριάρχησε επιτυχώς —όχι τμηματικά ή περιθωριακά, αλλά κατ' αρχήν ως αυτονόητος— στην επεκτεινόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Υπήρχαν όλα τα είδη των περιορισμών πέρα από τον καπιταλιστικό κόσμο —δηλαδή στο παγκόσμιο πλαίσιο— υπό τα οποία και το σοβιετικό σύστημα επίσης έπρεπε να λειτουργήσει. Υπό τις συνθήκες ανάπτυξης του εικοστού αιώνα πολλά πράγματα, που στο παρελθόν μπορούσαν να δουλεύουν εντός του πλαισίου της οικονομικά ρυθμιζόμενης απόσπασης της υπερεργασίας, έχουν γίνει ιδιαίτερα προβληματικά. Σήμερα οι αδυναμίες της αγοράς και η κάθε άλλο παρά απόσπολη λειτουργία του νόμου της αξίας καταδεικνύονται ολοφάνερα και στο δικό μας σύ-

στημα των καπιταλιστικά ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης. Ο μεγαλύτερος ρόλος που έχει αναληφθεί ποτέ από το κράτος —χωρίς το οποίο το καπιταλιστικό σύστημα δεν θα μπορούσε να επιζήσει σήμερα στις κοινωνίες μας— θέτει πολύ σοβαρούς περιορισμούς στο νόμο της αξίας στο σύστημά μας. Εδώ μιλάμε για εν δυνάμει ανυπολόγιστης σημασίας περιορισμούς, οι οποίοι αποτελούν φυσικά τις εγγενείς αντιφάσεις του συστήματος.

Θα πρέπει επίσης να προστεθεί πως είναι άλλο πράγμα να επιχειρείται η ολοκληρωτική παλινόρθωση του καπιταλισμού στην πρώην Σοβιετική Ένωση και απολύτως άλλο να επιτυγχάνεται. Διότι, δεκαπέντε χρόνια αφότου ο Γκορμπατσόφ ξεκίνησε τη διαδικασία της καπιταλιστικής παλινόρθωσης, μπορεί κανείς να μιλάει μόνο για μερική επιτυχία, που περιορίζεται κατά βάση στους μαφιοκρατούμενους επιχειρηματικούς κύκλους των μεγάλων πόλεων. Η ενδημική και χρόνια κρίση στη Ρωσία είναι επίσης εντυπωσιακά προόδη με τη μορφή εκείνη όπου πολλές ομάδες εργαζομένων —για παράδειγμα οι ανθρακωρύχοι— δεν έχουν καν πληρωθεί του μισθούς πείνας για πολλούς μήνες, μερικές φορές για ενάμιση χρόνο, κάτι που είναι αδιανόητο σ' ένα ομαλό καπιταλιστικό πλαίσιο, όπου ο βασικός ρυθμιστής της απόσπασης της υπερεργασίας είναι οικονομικός κι όχι πολιτικός. Αυτό υπογραμμίζει μια βασική τάση στην εξέλιξη του 20ού αιώνα. Είναι ένα γεγονός κοσμοϊστορικής σημασίας το ότι το κεφαλαιακό σύστημα δεν θα μπορούσε να αυτο-ολοκληρωθεί με τη μορφή της καπιταλιστικής του παραλλαγής, που στηρίζεται στην οικονομική ρύθμιση της απόσπασης της υπερεργασίας. Πολύ περισσότερο, που σήμερα ο μισός ακριβώς πληθυσμός του κόσμου —από την Κίνα ως την Ινδία και σημαντικό μέρος της Αφρικής, της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας και της Λατινικής Αμερικής— δεν ανήκουν απόλυτα στον καπιταλιστικό κόσμο, αλλά ζουν κάτω από μια ιβριδική παραλλαγή του κεφαλαιακού συστήματος, είτε εξαιτίας χρόνιων συνθηκών υπανάπτυξης είτε μιας μαζικής κρατικής παρέμβασης στην κατεύθυνση ρύθμισης του κοινωνικο-οικονομικού μεταβολισμού ή, στην πραγματικότητα, εξαιτίας ενός συνδυασμού και των δύο. Η ενδημική κρίση στη Ρωσία —η οποία μπορεί κάλλιστα να καταλήξει σε ολοκληρωτική αποσταθεροποίηση και ενδεχόμενη έκρηξη— μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσα σ' αυτό το πλαίσιο. Συμπερασματικά, η αληθινή σημασία αυτού του κοσμοϊστορικού γεγονότος —δηλαδή της αποτυχίας του καπιταλισμού να επιβληθεί επιτυχώς παντού, παρ' όλη την αυτάρεσκη συζήτηση περί «παγκοσμιοποίησης»— είναι σίγουρο πως θα πάρει κάποιο χρόνο ωσότου κατασταλάξει, δεδομένων των μυθολογιών του παρελθόντος και της παρούσας δεσπόζουσας θριαμβολογίας. Παρ' όλ' αυτά, αυτό δεν μπορεί να μειώσει τη σημασία του ίδιου του γεγονότος και των ανυπολόγιστης σημασίας συνεπειών του για το μέλλον, που φαίνεται πως θα προκληθούν από τη βαθύνουσα δομική κρίση του κεφαλαιακού συστήματος.

Ν: Πού βρίσκεται σήμερα το προλεταριάτο και τι ρόλο παίζει στην κοινωνική μεταβολή; Πού μπορούμε να εντοπίσουμε την παρέμβαση σήμερα;

Μ: Νομίζω πως αυτό που στην πραγματικότητα με ρωτάτε αφορά το ζήτημα της κοινωνικής παρέμβασης στο μετασχηματισμό. Γιατί αυτό είναι ότι η λέξη «προλεταριάτο» συνοψίζει στην εποχή του Μαξ, με την οποία ο κόσμος συνήθως εννοούσε το βιομηχανικό προλεταριάτο. Οι βιομηχανικές εργατικές τάξεις είναι στο σύνολό τους χειρώνακτες εργάτες, από ανθρακωρύχοι ως διάφοροι κλάδοι της βιομηχανικής παραγωγής. Το να περιορίζουμε

την κοινωνική παρέμβαση της μετατροπής στους χειρώνακτες εργάτες δεν είναι προφανώς θέση του ίδιου του Μαρξ. Ο Μαρξ απείχε πολύ απ' το να σκέφτεται πως η ιδέα της «χειρωνακτικής εργασίας» θα παρείχε το κατάλληλο πλαίσιο εξήγησης του τι απαιτείται για μια ριζική κοινωνική αλλαγή. Πρέπει να θυμηθούμε πως έλεγε ότι, μέσα από την πόλωση της κοινωνίας, όλο και μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων «προλεταριοποιείται». Έτσι, είναι η διαδικασία της *προλεταριοποίησης* —αδιαχώριστη από την παγκόσμια εξάπλωση του κεφαλαιακού συστήματος— αυτή που ορίζει και σε τελική ανάλυση τοποθετεί το θέμα. Με άλλα λόγια, το ερώτημα είναι πώς η συντριπτική πλειοψηφία των ατόμων περιπίπτουν σε μια κατάσταση όπου χάνουν οποιαδήποτε δυνατότητα ελέγχου της ζωής τους και, υπ' αυτή την έννοια, προλεταριοποιούνται. Έτσι, και πάλι, όλα σινοψίζονται στο ερώτημα «ποιος έχει τον έλεγχο» της κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής, όταν η συντριπτική πλειοψηφία «προλεταριοποιείται» και υποβιβάζεται στην κατάσταση της πλήρους έλλειψης ισχύος, όπως συνέβαινε στα πιο εξαθλιωμένα μέλη της κοινωνίας —τους «προλεταρίους»— σ' ένα προηγούμενο στάδιο της εξέλιξης.

Υπάρχουν διάφοροι βαθμοί και δυνατότητες ελέγχου, ως ένα σημείο στην ιστορία του κεφαλαίου, πράγμα που σημαίνει πως ορισμένα τμήματα του πληθυσμού έχουν μεγαλύτερο έλεγχο από άλλα. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ σ' ένα από τα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* περιέγραφε την καπιταλιστική επιχείρηση ως μια σχεδόν στρατιωτική επιχείρηση, όπου υπάρχουν αξιωματικοί και λογίες και όπου οι προϊστάμενοι, όπως οι λογίες, επιβλέπουν και ρυθμίζουν το άμεσο εργατικό δυναμικό με την εξουσία του κεφαλαίου. Σε τελική ανάλυση, όλες οι διαδικασίες ελέγχου είναι υπό την εξουσία του κεφαλαίου, αλλά με διαφορετικές επιρροές και δυνατότητες περιορισμένης αυτονομίας που ανατίθενται στα ειδικά επιβλέποντα τμήματα. Τώρα, όταν μιλά κανείς για καλπάζουσα «προλεταριοποίηση», υπονοεί μια προς τα κάτω εξίσωση και μια άρνηση ακόμα και της πιο περιορισμένης αυτονομίας που κάποιες ομάδες ανθρώπων απολάμβαναν πριν στην εργασιακή διαδικασία. Σκεφτείτε απλώς την άλλοτε ανιστηρά καθορισμένη διάκριση ανάμεσα στους εργάτες «λεικών» και «μπλε κολάρων». Όπως γνωρίζετε, οι υποστηρικτές του καπιταλιστικού συστήματος, οι οποίοι κυριαρχούν στον πολιτισμό και τη διάνοηση, αρέσκονται στο να χρησιμοποιούν αυτή τη διάκριση ως μια ακόμη αντίκρουση του Μαρξ, με το επιχείρημα πως στις δικές μας κοινωνίες η χειρωνακτική εργασία των «μπλε κολάρων» έχει απολύτως εξαφανιστεί. Και οι εργάτες των «λεικών κολάρων», που υποτίθεται πως απολαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη ασφάλεια στην εργασία (κάτι που τυχάνει να είναι απολύτως εξωπραγματικό), εξιχνώνονται στις «μεσαίες τάξεις» (άλλος μύθος). Λοιπόν, θα έλεγα, ακόμη και για τη δεδομένη εξαφάνιση της εργασίας των «μπλε κολάρων»: κι όμως, αυτό δεν συμβαίνει και τόσο εύκολα. Γιατί, αν κοιτάξετε γύρω στον κόσμο και εστιάσετε στην κρίσιμη κατηγορία της «συνολικής εργασίας», θα ανακαλύψετε πως η συντριπτική πλειοψηφία ακόμα παραμένει στην κατάσταση που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «μπλε κολάρο». Είναι αρκετό να σκεφτεί κανείς από αυτή την άποψη τα εκατοντάδες εκατομμύρια εργατών «μπλε κολάρων» στην Ινδία, για παράδειγμα.

Ν: Μπορώ να προσθέσω κάτι σ' αυτό; Είναι η διάκριση του Μαρξ ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία επαρκής;

Μ: Κοιτάξτε, επαρκής, με την έννοια ότι μπορεί να γίνει αυτή η διάκριση. Όταν πάρεις

υπόψη σου τη συνολική διαδικασία αναπαραγωγής, ανακαλύπτεις πως πολλά συστατικά της γίνονται ολοένα και πιο παρασιτικά. Σκεφτείτε τα αυξανόμενα όσο ποτέ διοικητικά και ασφαλιστικά έξοδα σε σχέση μ' αυτό. Ο πιο ακραίος τύπος παρασιτισμού στη δική μας σύγχρονη διαδικασία αναπαραγωγής είναι, φυσικά, ο χρηματιστικός τομέας, διαρκώς υποκείμενος σε παγκόσμια κερδοσκοπία, με πολύ σοβαρές —και ενδεχομένως ιδιαίτερας ανησυχητικές— συνέπειες στην κατ' εξοχήν παραγωγική διαδικασία. Ο επικίνδυνος παρασιτισμός του κερδοσκοπικού διεθνούς χρηματιστικού τομέα —ο οποίος, σαν να μην έφτανε το παραπάνω, συνεχίζει να εξυμνείται από τα προπαγανδιστικά συνθήματα της αναπόφευκτης και οικουμενικά ευεργετικής «παγκοσμιοποίησης»— έχει σημαντική επίδραση στις μελλοντικές προοπτικές του κοινωνικού μετασχηματισμού. Αυτό μας επαναφέρει στο ζωτικό ζήτημα της κοινωνικής παρέμβασης στη μεταβολή. Αυτό που καθορίζει το ζήτημα δεν είναι η ιστορικά μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στους εργάτες «μπλε» και «λευκών κολάρων», αλλά η κοινωνικά ανυπέρβατη θεμελιώδης αντιπαράθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Κάτι που δεν περιορίζεται στον έναν ή τον άλλο ειδικό τομέα της εργασίας, αλλά αγκαλιάζει το σύνολο της εργασίας ως τον ανταγωνιστή του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η εργασία ως ανταγωνιστής του κεφαλαίου —δηλαδή η «συνολική εργασία» σε παγκόσμια κλίμακα απέναντι στο παγκόσμια επιβαλλόμενο «συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο»— ενσωματώνει όλους τους τομείς και τους τύπους της εργασίας, ανεξάρτητα από την κοινωνικο-οικονομική διαμόρφωση στο παρόν στάδιο της ιστορίας. Είμαστε αυτόπτες μάρτυρες του τι συμβαίνει στις κοινωνίες μας, στις αποκαλούμενες «αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες» της Δύσης. Όπως συνέβη, και συνεχίζει να συμβαίνει, τεράστιος αριθμός εργατών «λευκών κολάρων» εκδιώκονταν και εκδιώκονται ανελέητα από την εργασιακή διαδικασία. Στην πραγματικότητα, εκατοντάδες χιλιάδων σε κάθε μείζονα χώρα. Παρακολούθηστε το θέμα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Κόποτε οι εργάτες «λευκών κολάρων» είχαν ένα είδος εργασιακής ασφάλειας, συνοδευόμενης από μια σχετική μικρή αυτονομία στο είδος της δραστηριότητάς τους. Όλα αυτά τώρα εξαφανίζονται, φεύγουν απ' το παράθυρο. Εδώ οι πληροφοροικοποιημένες «προηγμένες μηχανές» και το ζήτημα της τεχνολογίας εισάγονται για τα καλά στο προσκήνιο. Αλλά ακόμα και σ' αυτό το πλαίσιο η τεχνολογία έχει δευτερεύουσα θέση σε σχέση με το ζήτημα της επιταγής της συσσώρευσης κεφαλαίου. Αυτό είναι που κατά βάση καθορίζει το όλο ζήτημα, χρησιμοποιώντας την «αναπόφευκτη τεχνολογική πρόοδο» ως άλλοθι για τη συντριβή ανθρώπινων ζωών σε μαζική κλίμακα. Έτσι έχουμε την «προλεταριοποίηση» της μια φορά κι έναν καιρό πιο ασφαλούς εργατικής δύναμης. Πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία. Η ανεργία είναι ενδημική και πανταχού παρούσα. Δεν υπάρχει σήμερα ούτε μια χώρα στην οποία να μη βρίσκεται σε αυξανόμενο βαθμό. Ανέφερα στον Πρόλογο της έκδοσης Farsi του *Πέρα απ' το Κεφάλαιο* πως στην Ινδία υπάρχουν τριακόσια τριάντα έξι εκατομμύρια άνθρωποι (336.000.000) στις λίστες ανέργων. Και μπορείτε να φανταστείτε πόσα ακόμη εκατομμύρια δεν έχουν εγγραφεί καθόλου. Αυτή είναι η δυσχερής κατάσταση της ανθρωπότητας σήμερα. Κοιτάξτε απλώς γύρω σας, τι συμβαίνει στη Λατινική Αμερική, την αυξανόμενη ανεργία στην Αφρική, ακόμα και στην Ιαπωνία: την όχι και τόσα χρόνια πριν αποκαλούμενη ως χώρα «θαύμα». Τώρα διαβάξω κάθε μήνα στον ιαπωνικό Τύπο για ένα νέο ρεκόρ ανεργίας. Στην πραγματικότητα, η Ιαπωνία σήμερα έχει ένα αξιοσημείωτα υψηλότερο ποσοστό ανεργίας από τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Τι ειρωνεία. Γιατί, όχι πολύ καιρό πριν, ο ιαπωνικός τρόπος αντιμετώπισης τέτοιων προβλημάτων θεωρούνταν η ιδανική λύση. Η καρκινώδης αύξηση της ανεργίας επηρεάζει σήμερα όλες τις χώρες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που δεν είχαν πρόβλημα στο παρελθόν. Πάρτε για παράδειγμα την Ουγγαρία. Τώρα έχει ένα ποσοστό ανεργίας υψηλότερο από το πολύ υψηλό ποσοστό της Γερμανίας. Εδώ μπορείτε να δείτε μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο καπιταλιστικό και το σοβιετικού τύπου μετα-καπιταλιστικό σύστημα. Στο παρελθόν, στις σοβιετικού τύπου χώρες δεν υπήρχε ανεργία. Υπήρχαν διάφοροι τύποι υποαπασχόλησης, αλλά όχι ανεργία. Τώρα στην Ουγγαρία το ποσοστό ανεργίας είναι ισοδύναμο με κάτι πολύ υψηλότερο απ' αυτό που έχουμε όχι μόνο στη Γερμανία, αλλά επίσης στη Βρετανία και στην Ιταλία. Καταλαβαίνετε τη σοβαρότητα της ανεργίας. Κοιτάξτε τι συμβαίνει στη Ρωσία. Η Ρωσία κάποτε δεν είχε εμπειρία ανεργίας και τώρα το ποσοστό της είναι μαζικό. Και, όπως ανέφερα νωρίτερα, ακόμα κι αν κάποιος είναι εργαζόμενος στη Ρωσία, όπως οι ανθρακωρύχοι, δεν παίρνει τους μισθούς του για μήνες. Θα πρέπει να έχει κανείς διαρκώς κατά νου πως μιλάμε για μια δυναμική διαδικασία εξάπλωσης και μετασηματισμού. Η διαδικασία αυτή απειλεί την ανθρωπότητα με καταστροφή και η κοινωνική παρέμβαση που μπορεί να κάνει κάτι σχετικά μ' αυτό —πράγματι η μόνη δυνατή παρέμβαση ικανή να θεσπίσει έναν εναλλακτικό τρόπο ελέγχου του κοινωνικού μεταβολισμού— είναι η εργασία. Όχι ειδικοί τομείς της εργασίας, αλλά το σύνολο της εργασίας ως ο άσπονδος ανταγωνιστής του κεφαλαίου.

Ν: Πριν ξεκινήσω να ρωτάω σχετικά με την αντικειμενική δυνατότητα/πραγματική δυνατότητα του σοσιαλισμού, θα ήθελα να ρωτήσω για τον Μαρξ. Ποιες απόψεις της θεωρίας του Μαρξ είναι εφάλατες ή χρήζουν ανανέωσης; Ποια μέρη πιστεύετε πως χρειάζονται αυτή την ανανέωση; Η μεθοδολογία, η κοινωνιολογία, η ιστορική ή οικονομική θεωρία;

Μ: Το μαρξικό πλαίσιο έχει πάντοτε ανάγκη ανανέωσης. Ο Μαρξ έγραφε στα μέσα του 19ου αιώνα και πέθανε το 1883. Τα πράγματα έχουν αλλάξει ανυπολόγιστα από εκείνη την εποχή. Οι τάσεις μετασηματισμού που έχουμε παρακολουθήσει στο πρόσφατο παρελθόν, με τις ρίζες τους να πηγάζουν πίσω στις πρώτες δεκατίες του αιώνα μας, είναι τέτοιου χαρακτήρα που ο Μαρξ δεν θα μπορούσε ούτε καν να τις ονειρευτεί. Πάνω απ' όλα, αυτό αφορά τον τρόπο με τον οποίο το κεφαλαιακό σύστημα μπορούσε να προσαρμοστεί και να ανανεωθεί, έτσι ώστε να αναβάλει την εξάπλωση και την ωρίμανση των ανταγωνιστικών του αντιφάσεων. Ο Μαρξ δεν ήταν σε θέση να μπορεί να προσδιορίσει τους διάφορους τροπισμούς και τους βασικούς περιορισμούς της διοικητικής παρέμβασης για την επέκταση της διάρκειας ζωής του κεφαλαιακού συστήματος. Όταν σκεφτόμαστε την οικονομική ανάπτυξη του 20ού αιώνα, ένα πρόσωπο κλειδί σ' αυτή είναι ο John Maynard Keynes. Ο βασικός στόχος του Keynes ήταν ακριβώς το πώς θα διασώσει το σύστημα διαμέσου της εισροής μεγάλων ποσοτήτων κρατικών κεφαλαίων προς όφελος της ιδιωτικής καπιταλιστικής επιχείρησης, ούτως ώστε να ρυθμίζεται σε μόνιμη βάση, στο πλαίσιο της ανεμπόδιστης συσσώρευσης κεφαλαίου, η συνολική αναπαραγωγική διαδικασία. Τώρα, πιο πρόσφατα, είχαμε το «μονεταρισμό» και το «νεο-φιλελευθερισμό», που παραμέρισαν τον Keynes και ικανοποίησαν τη φαντασίωση της απόλυτης κατάργησης της κρατικής παρέμβασης, οραματιζόμενοι την «απώθηση των περιορισμών του κράτους» με τον πιο παράδοξο τρόπο. Φυ-

σικά, στην πραγματικότητα, τίποτα δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί σε τέτοιου είδους αυτοτροφοδοτούμενες φαντασιώσεις. Η αλήθεια είναι πως ο ρόλος του κράτους στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα είναι μεγαλύτερος από κάθε προηγούμενη φορά, συμπεριλαμβανομένης και της περιόδου των δυόμισι μεταπολεμικών δεκαετιών των κείναιων μορφών ανάπτυξης στις πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Αυτό το είδος ανάπτυξης είναι απολύτως καινούριο, συγκρινόμενο με την περίοδο του Μαρξ.

Το ίδιο και σ' ένα μεγαλύτερο βαθμό, λαμβάνοντας υπόψη και τις περιπλοκές, συνέβη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση και γενικά στα σοβιετικού τύπου συστήματα. Όταν έχεις να κάνεις με μια επανάσταση που θέλει να είναι σοσιαλιστική, με αντικειμενικό στόχο να επιφέρει ένα σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αυτό είναι το ένα πράγμα. Αλλά, όταν βλέπει κανείς τον τύπο της κοινωνίας που προήλθε απ' αυτή, θα πρέπει να παραδεχθεί πως είναι κάτι τελείως διαφορετικό. Γιατί η κυριαρχία του κεφαλαίου —ακόμα και με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο— συνέχισε να υφίσταται και στα σοβιετικού τύπου μετα-καπιταλιστικά συστήματα. Παρατηρώντας το θέμα πιο προσεκτικά, ανακαλύπτουμε μια σημαντική συνάφεια με τον Μαρξ. Διότι ο Μαρξ μιλάει για τις «προσωποποιήσεις του κεφαλαίου», που είναι μια πολύ σημαντική κατηγορία. Ο Μαρξ τη χρησιμοποιεί όταν μιλά για ιδιώτες καπιταλιστές, απ' τη στιγμή που δεν υπήρχε κάποιος άλλος ορατός τύπος στην εποχή του. Αλλά αντιλαμβάνεται, με μεγάλη ενορατικότητα, πως αυτό που πραγματικά ορίζει το διευθύνον προσωπικό του κεφαλαιακού συστήματος είναι το γεγονός ότι αποτελούν *προσωποποιήσεις του κεφαλαίου*. Πρέπει να λειτουργούν υπό τις αντικειμενικές επιταγές του κεφαλαίου ως τέτοιοι. Οι ιδεολόγοι και οι υποστηρικτές του καπιταλισμού αρέσκονται στο να διαιωνίζουν τη μυθολογία του «πεφωτισμένου καπιταλιστή» και του «φιλόανθρωπου στοργικού καπιταλιστή», που είναι σίγουρο πως θα φροντίσει σωστά τους εργάτες ως γενικός κανόνας, αναφερόμενοι σ' αυτούς που συμπεριφέρονται διαφορετικά ως το «μη αποδεκτό πρόσωπο του καπιταλισμού», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση ενός πρώην συντηρητικού πρωθυπουργού της Βρετανίας, του Edward Heath. Αυτό είναι μια χοντροκομμένη φαντασίωση ακόμα κι όταν δεν εκφράζεται με απόλυτο κυνισμό, όπως μπορούμε να δεχτούμε πως δεν έγινε απ' τον ίδιο τον Heath. Διότι όλοι οι καπιταλιστές πρέπει να υποκίνων στις αντικειμενικές επιταγές που απορρέουν από την αμετάβλητη λογική της επέκτασης του κεφαλαίου. Αν δεν το κάνουν, σύντομα θα πάνε να είναι καπιταλιστές, άτυπα εκδιωγμένοι απ' τη θέση του βιώσιμου διευθυντικού προσωπικού στο σύνολο της αναπαραγωγικής διαδικασίας με την ίδια ακριβώς λογική. Είναι αδιανόητο για τον καπιταλιστή να λειτουργήσει στη βάση του να είναι ο αρχηγός των προσδοκιών της εργατικής τάξης. Θα ήταν μια εξ ορισμού αντίφαση, δεδομένης της αναγκαίας δομικής κυριαρχίας της εργασίας απ' το κεφάλαιο σε όλες τις αντιληπτές παραλλαγές του κεφαλαιακού συστήματος. Τώρα, αυτό μας μεταφέρει πίσω στο ζήτημα των «προσωποποιήσεων του κεφαλαίου» ως συνδεδειγός ιστός με τη θεώρηση του Μαρξ. Διότι οι «προσωποποιήσεις του κεφαλαίου» πρέπει να υπακούουν και να επιβάλλουν στους εργάτες τους αντικειμενικούς στόχους των επιταγών που απορρέουν από τη λογική του κεφαλαίου, σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες. Και αυτό είναι ιδιαίτερα συνυφασμένο με την κατανόηση του τρόπου σύμφωνα με τον οποίο μπορεί να υπάρχει ένα πλήθος διαφορετικών «προσωποποιήσεων του κεφαλαίου», γεγονός του οποίου είμαστε αντόπτες μάρτυ-

ρες στον 20ό αιώνα. Ο Μαρξ γνώριζε μόνο έναν —τον ιδιώτη καπιταλιστή— τύπο προσωποποίησης του κεφαλαίου. Αλλά έχουμε δει πολλούς διαφορετικούς και μπορεί να δούμε μερικές καινούριες και τελείως απρόσμενες παραλλαγές στο μέλλον, καθώς η δομική κρίση του παγκόσμιου κεφαλαιακού συστήματος εξαπλώνεται. Ένας από τους κύριους λόγους που έγραψα το *Πέρα απ' το Κεφάλαιο* ήταν ακριβώς για να εξετάσω το μέλλον. Είναι το μέλλον αυτό που θα πρέπει να έχουμε στο νου μας με κριτικό μάτι, ώστε να είμαστε ενεργοί συμμετοχοί στην ιστορική διαδικασία, πλήρως ενημερωμένοι και σκεπτόμενοι τις μοιραίες συνέπειες της καταστρεπτικής δύναμης του κεφαλαίου στο παρόν στάδιο της ιστορίας. Το κεφάλαιο συνυπάρχει με μας εδώ και πολύ καιρό με τη μια ή την άλλη μορφή. Στην πραγματικότητα σε μερικές απ' τις πιο περιορισμένες μορφές του εδώ και χιλιάδες χρόνια. Παρ' όλ' αυτά, μόνο στα τελευταία τριακόσια έως τετρακόσια χρόνια υπάρχει με τη μορφή του καπιταλισμού, ο οποίος μπόρεσε να διενεργήσει τη διαρκώς επεκτεινόμενη λογική του κεφαλαίου, ανεξάρτητα από το πόσο καταστρεπτικές θα ήταν οι συνέπειες για την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας. Αυτό είναι που πρέπει να ιδωθεί με μια προοπτική. Όταν σκεφτόμαστε το μέλλον, υπό το φως της οδυνηρής ιστορικής μας εμπειρίας, δεν μπορούμε να φανταστούμε μια κατάσταση στην οποία η ανατροπή του καπιταλισμού —με τους όρους τους οποίους στο παρελθόν χρησιμοποιούσαμε όταν σκεφτόμασταν τη σοσιαλιστική επανάσταση— λύνει τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζουμε. Διότι το κεφάλαιο είναι πανταχού παρόν. Είναι βαθιά ριζωμένο σε κάθε μέρος της κοινωνικής μας ζωής. Συνεπώς, αν θέλουμε να έχουμε την οποιαδήποτε επιτυχία, το κεφάλαιο θα πρέπει να ξεριζωθεί από παντού, μέσα από μια κοπιαστική διαδικασία ενός ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι προσδοκίες για μια σοσιαλιστική μεταβολή σε μια διαρκή βάση πρέπει να συσχετιστούν μ' αυτό, συμπεριλαμβανομένων των δυσκολιών που ενέχει. Πρέπει διαρκώς να προσέχουμε, έτσι ώστε οι ενδεχόμενες προσωποποιήσεις του κεφαλαίου να μην επιβάλλονται στους αντικειμενικούς στόχους των μελλοντικών σοσιαλιστικών επαναστάσεων. Η προοπτική μας πρέπει να προσανατολίζεται προς την επινόηση και την επιτυχημένη επιβολή των αναγκαιών ασφαλιστικών δικλίδων ενάντια στην επανεμφάνιση των προσωποποιήσεων του κεφαλαίου, σε οποιαδήποτε νέα μορφή.

Το μαρξικό πλαίσιο θα πρέπει διαρκώς να ανανεώνεται υπό αυτή την έννοια, ώστε να είναι ικανό να αντιμετωπίσει τα αλλοπρόσβαλα γυρίσματα «της πονηρίας της ιστορίας». Δεν υπάρχει χώρος για θεωρητική δραστηριότητα —και ο Μαρξ θα ήταν ο πρώτος που θα συμφωνούσε μ' αυτή την πρόταση. Στην πραγματικότητα το έκανε με σαφήνεια —κάτι που θα μπορούσε να μας αταλλάξει από την ανάγκη ολοκληρωτικής αναθεώρησης [της θεωρίας του] σε κάθε μεγάλη ιστορική μεταβολή. Και το γεγονός είναι πως απ' την εποχή του Μαρξ ως τις παρούσες συνθήκες έχει συντελεστεί μια μεγάλης κλίμακας ιστορική μεταβολή. Για να αναφέρουμε μια ακόμα σημαντική θεώρηση κλείνοντας αυτό το θέμα, ο Μαρξ ήταν ήδη ως κάποιο σημείο γνώστης του «οικολογικού προβλήματος», δηλαδή των προβλημάτων της οικολογίας υπό την κυριαρχία του κεφαλαίου και των κινδύνων που συνεπάγονταν για την ανθρώπινη επιβίωση. Στην πραγματικότητα ήταν ο πρώτος που το σκέφτηκε. Μίλησε για τη μόλυνση και επέμεινε πως η λογική του κεφαλαίου —που θα πρέπει να αναζητά το κέρδος, σύμφωνα με τη δυναμική της επέκτασης και της συσσώρευσης κεφαλαίου— δεν μπορεί να λαμβάνει καθόλου υπόψη τις ανθρώπινες αξίες, ακόμα και την ανθρώπινη επιβίωση.

Στοιχεία ενός τέτοιου λόγου μπορούν να εντοπιστούν στον Μαρξ. Αυτό που δεν μπορεί να εντοπιστεί, φυσικά, είναι η ύψιστη σοβαρότητα της κατάστασης που αντιμετωπίζουμε. Για μας οι απειλές για την ανθρώπινη επιβίωση είναι ένα θέμα *άμεσα*. Μπορούμε σήμερα εύκολα να καταστρέψουμε την ανθρωπότητα. Τα μέσα και τα όπλα για την ολοκληρωτική καταστροφή της είναι ήδη στη διάθεσή μας. Τίποτα απ' αυτά δεν φαινόταν στον ορίζοντα στην εποχή του Μαρξ. Οι υπόγειες καταστροφικές επιταγές μπορούν να εξηγηθούν μόνο υπό τους όρους της παράλογης λογικής του κεφαλαίου που εφαρμόζεται στο ζήτημα της *οικονομίας*. Όπως τόνισα νωρίτερα, το αληθινό νόημα της οικονομίας στις ανθρώπινες συνθήκες δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο απ' το να εξοικονομείς σε μια μακροπρόθεσμη βάση. Σήμερα ανακαλύπτουμε ακριβώς το αντίθετο. Ο τρόπος με τον οποίο το καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί χλευάζει την αναγκαιότητα για εξοικονόμηση. Στην πραγματικότητα, κυνηγάει παντού με τη μέγιστη ανευθυνότητα το αντίθετο της οικονομίας: την ολοκληρωτική *σπατάλη*. Είναι αυτή η κερδοθηρική σπατάλη που θέτει άμεσα σε κίνδυνο την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας, προσφέροντάς μας την πρόκληση να το αντιμετωπίσουμε ως ένα θέμα ιδιαίτερα *επείγον*. Αυτό ήταν αδιανόητο υπό τις συνθήκες στις οποίες ο Μαρξ έγραφε, παρόλο που μπορούμε να υπονοήσουμε την έννοια της μόλυνσης στα λόγια που έγραψε στην κριτική του για την ανιστορική θεώρηση της φύσης απ' τον Feuerbach, θεώρηση που ισοδυναμούσε με μια ιδανικοποίηση της φύσης αποσπασμένης τελείως απ' το κοινωνικό πλαίσιο και αγνοούσε απολύτως την επίδραση που αναγκαστικά εξασκείται στη φύση από την καπιταλιστική εργασιακή διαδικασία. Μπορείτε να βρείτε τις κριτικές αυτές παρατηρήσεις του Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία*, αλλά προφανώς όχι μια πλήρη ανάπτυξη του συμπλέγματος των προβλημάτων που εμείς αντιμετωπίζουμε άμεσα και επιτακτικά.

Γιορτάσαμε το Μάρτιο του 1998 την 150ή επέτειο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*. Το ερώτημα είναι: θα επιβιώσει η ανθρωπότητα για 150 χρόνια ακόμη; Σίγουρα όχι, αν το καπιταλιστικό σύστημα επιβιώσει! Αυτό με το οποίο θα έρθουμε αντιμέτωποι είναι είτε μια ολοκληρωτική καταστροφή, εξαιτίας της τερατώδους σπατάλης του καπιταλιστικού συστήματος, ή αλλιώς η ανθρωπότητα θα πρέπει να ανακαλύψει ένα ριζικά διαφορετικό τρόπο ρύθμισης του κοινωνικού μεταβολισμού!

Ν: Πώς περιγράφετε την αντικειμενική/πραγματική δυνατότητα του σοσιαλισμού;

Μ: Κοιτάξτε, για την ώρα είναι μια πολύ δύσκολη ερώτηση, εξαιτίας αυτού που συνέβη στο πρόσφατο παρελθόν και, από κάποιες απόψεις, ακόμα συμβαίνει. Αυτό που θα πρέπει να 'χουμε κατά νου είναι πως η μεγάλη ιστορική πρόκληση για τις παρούσες και τις μέλλουσες γενιές είναι να μετακινηθούν από τον έναν τύπο κοινωνικής μεταβολικής τάξης σ' έναν τελείως διαφορετικό. Είναι δύσκολο να τονιστεί αρκετά πόσο πελώριο και δύσκολο ιστορικό καθήκον είναι αυτό. Δεν χρειάστηκε ποτέ στο παρελθόν να αντιμετωπιστεί με αυτή τη δραματική επιτακτικότητα, η οποία σήμερα είναι αναπόφευκτη.

Η κοινωνική τάξη του κεφαλαίου, που είναι σε όλους μας οικεία, μεσουρανεί σ' ένα καθολικό και κυριαρχικό σύστημα τα τελευταία 300 με 400 χρόνια. Στον 20ό αιώνα έχει επίσης πετύχει να καταπνίξει, να υπονομεύσει ή να διαφθείρει κάθε μείζονα πολιτική προσπάθεια που είχε ως στόχο να εναντιωθεί σ' αυτή ή να την υπερβεί. Αλλά θα ήταν μεγάλη αυταπάτη να υποθέσουμε πως αυτό σημαίνει το τέλος του σοσιαλισμού. Αυτός είναι ο τρόπος

με τον οποίο τα τελευταία χρόνια η νεο-φιλελεύθερη προπαγάνδα προσπάθησε να περιγράψει το τι έχει συμβεί, φωνάζοντας θριαμβευτικά πως «έχουμε παραμερίσει το σοσιαλισμό μια για πάντα». Η κυρία Thatcher, που ήταν πρωθυπουργός της Βρετανίας για περισσότερο από μια δεκαετία, καυχήθηκε πως «έχει κατευδώσει το σοσιαλισμό για τα καλά». Αναφερόταν στο εργατικό κίνημα, ομάδες εργατών και συνδικαλιστών, ειδικά τους ανθρακωρύχους. Την περίοδο εκείνη μια απεργία ανθρακωρύχων είχε νικηθεί από συνδυασμένες προσπάθειες του καπιταλιστικού κράτους και της ηγεσίας του Εργατικού Κόμματος υπό τον Neal Kinnock. Η κυρία Thatcher χαρακτήρισε τους ανθρακωρύχους ως τον «εσωτερικό εχθρό». Παρά τις φιλελεύθερές του προφάσεις, το κόμμα της δεν είχε κανένα φόβο ούτε καμιά αναστολή να αναφέρεται σε σας, ή σε όλους εκείνους που διατηρούν τις προσδοκίες τους για την εγκαθίδρυση μιας σοσιαλιστικής τάξης, ως «εχθρό» και «εσωτερικό εχθρό». Στην παρούσα περίοδο, αν κοιτάξει κανείς γύρω στον κόσμο, ανακαλύπτει πως το κεφάλαιο έχει το πάνω χέρι παντού. Αλλά είναι ικανό να λύσει τα σοβαρά προβλήματα που διαρκώς δημιουργούνται απ' τη λειτουργία του ίδιου του τύπου κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής του; Απέχει πολύ απ' αυτό. Αντιθέτως, δεδομένων των ανυπέρβλητων ανταγωνιστικών αντιφάσεων, το κεφάλαιο αδυνατεί να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα. Αντί γι' αυτό, συνεχίζει να τα δημιουργεί σε αυξανόμενη όσο ποτέ κλίμακα. Το γεγονός αυτό είναι που διατηρεί στην ιστορική ατζέντα το ζήτημα του σοσιαλισμού, παρά τις ιδιαίτερα μαζικές και επισταμένες προσπάθειες που έχουν σαν σκοπό να τον παραμερίσουν. Η επιτυχία του κεφαλαίου συνίσταται μόνο στην αναβολή της στιγμής που θα γίνει μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα η αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων του συστήματός του, τα οποία τώρα συνεχίζουν να συγκεντρώνονται. Έχουν υπάρξει πολλές κοινωνικές εκρήξεις στο παρελθόν ως απάντηση στις αντιφάσεις της εδραιωμένης κοινωνικής τάξης, ανατρέχοντας χαρακτηριστικά στο 1848 και το 1871 και, από κάποιες απόψεις, στη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και τα επακόλουθά της. Όμως, μέχρι σήμερα οι προσδοκίες των ανθρώπων για μια πραγματικά ισότιμη κοινωνική τάξη διαψεύστηκαν και γενικά ακόμα και οι πιο ηρωικές προσπάθειες έχουν αντικρουστεί και κατασταλεί από τη δύναμη του κεφαλαίου, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Έτσι πολλά από τα αντιμετωπιζόμενα προβλήματα παραμένουν επικίνδυνα άλυτα. Αυτό που υπό αυτή την έννοια είναι απολύτως αβάσιμο, είναι αυτό ακριβώς το είδος του συγκρουσιακού, ανταγωνιστικού τύπου της κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής που και συνεχίζει να προκαλεί τα σοβαρά μας προβλήματα και ταυτόχρονα εμποδίζει την επίλυσή τους. Διότι οι συγκρουσιακοί δομικοί καθορισμοί αποτελούν μια απόλυτη αναγκαιότητα για τη λειτουργία και την αναπαραγωγή του υπάρχοντος συστήματος, όποιες κι αν μπορεί να είναι οι συνέπειες. Αυτοί οι καθορισμοί δεν μπορούν να ξεριζωθούν. Παρ' όλη τη θριαμβολογία, δεν πρόκειται να εξαφανιστούν. Οι καταστρεπτικές συνέπειες μιας τέτοιας δομής θα επιστρέφουν ξανά και ξανά. Μπορεί να υπάρξει μόνο ένα είδος λύσης: η αποτομή του δομικού ανταγωνισμού από την κοινωνική μας μεταβολική αναπαραγωγή. Και αυτή υπό τους δικούς της όρους είναι νοητή μόνο όταν ο μετασχηματισμός εναγκαλίσσει τα πάντα, από το πιο μικρό συστατικό κύτταρο της κοινωνίας μας ως τους μεγαλύτερους μονοπωλιακούς υπερεθνικούς οργανισμούς που συνεχίζουν να δεσποζουν στη ζωή μας.

Έτσι, παρ' όλο που υπό μια επιφανειακή έννοια το κεφάλαιο είναι αναμφίβολα θριαμ-

βευτής, υπό κάποια πολύ πιο ουσιαστική βρίσκεται στη χειρότερη δυνατή θέση. Αυτό μπορεί να ακούγεται σαν παραδοξολογία. Όμως, αν αναγνωρίζει κανείς τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο μπορεί να κυριαρχεί στην κοινωνική διαδικασία αναπαραγωγής παντού, θα πρέπει επίσης να αναγνωρίζει πως είναι δομικά ανίκανο να λύσει τα προβλήματα και τις αντιθέσεις του. Οποudήποτε κι αν κοιτάξει κανείς, ανακαλύπτει πως αυτό που εμφανίζεται να είναι —και διαφημίζεται κραυγαλέα ως τέτοιο— μια συμπαγής και διαρκής λύση, αργά ή γρήγορα κονιορτοποιείται. Για παράδειγμα, προσπαθήστε απλώς να ξαναφέρετε στο μυαλό σας την εφήμερη ιστορία των «οικονομικών θαυμάτων» που είχαμε στις μεταπολεμικές δεκαετίες. Τι είδους «θαύματα» ήταν; Είχαμε το «γερμανικό θαύμα» και το «γιαπωνέζικο θαύμα», ακολουθούμενα από το ιταλικό, το βραζιλιάνικο κ.λπ. Όπως μπορούμε καλά να θυμηθούμε, το πιο πρόσφατο απ' αυτά ήταν το πιο μεροληπτικά διαφημιζόμενο θαύμα των «τίγρεων των ασιατικών οικονομιών». Και τι συνέβη μ' αυτό το «θαύμα»; Σαν όλα τα άλλα, εξανεμίστηκε αφήνοντας στη θέση του μια σοβαρή κρίση. Σήμερα δεν μπορεί να βρεθεί στον κόσμο ούτε μια χώρα που να μην αντιμετωπίζει κάποια απολύτως θεμελιώδη προβλήματα, συμπεριλαμβανομένων των ολέθρων στο χρηματιστήριο αξιών της Ρωσίας και πολλών δυτικών ευρωπαϊκών χωρών. Λοιπόν, αν τώρα διαβάσετε τις αστικές εφημερίδες, διακατέχονται όλες από ένα είδος πανικού. Οι τίτλοι τους είναι τρομακτικοί και αναπαράγουν τον τρόπο σχετικά με το τι πραγματικά συμβαίνει. Θυμάμαι πως τον καιρό που το «ασιατικό θαύμα» βρισκόταν στο απόγειό του, η ιδέα αυτού του προβαλλόμενου «θαύματος» χρησιμοποιούνταν επίσης ως ένα συντριπτικό επιχείρημα για την πειθάρχηση των εργατικών τάξεων των δυτικών καπιταλιστικών χωρών. «Συμμορφωθείτε! Αποδεχτείτε το επίπεδο ζωής και το είδος των πρακτικών εργασίας που έχουν οι εργάτες στις τίγρεις των ασιατικών οικονομιών, ή θα έχετε μεγάλες φασαρίες!» Ένα σύστημα που ισχυρίζεται πως έχει λύσει όλα του τα προβλήματα στις «μεταβιομηχανικές» δυτικές «καπιταλιστικά προηγμένες» χώρες και μετά πρέπει να βασιστεί για τη διατήρηση της υγείας του σ' ένα τέτοιο αυταρχικό εκβιαστικό μήνυμα, δεν υπόσχεται πολλά για το μέλλον ούτε καν με τους δικούς του όρους αναφοράς. Ξανά, απ' αυτή την άποψη υπάρχει, και μπορεί να υπάρξει, μόνο μια βιώσιμη και διαρκής λύση. Είναι ο σοσιαλισμός. Ο σοσιαλισμός με την έννοια που ανέφερα πριν, δηλαδή η εξουδετέρωση του παρόντος δεδομένου συγκρουσιακού/ανταγωνιστικού πλαισίου, στο οποίο ένα μέρος του πληθυσμού —μια μικρή μειονότητα— πρέπει να εξουσιάζει τη συντριπτική πλειοψηφία, ως θέμα ανυπέρβλητου δομικού καθορισμού. Με άλλα λόγια, μια μορφή κυριαρχίας που απολύτως απαλλοτριώνει για τον εαυτό της τη δύναμη της λήψης αποφάσεων. Η εργασία, ως ο ανταγωνιστής του κεφαλαίου, δεν έχει καμιά απολύτως δύναμη στη λήψη αποφάσεων. Ούτε καν στο πιο περιορισμένο πλαίσιο. Αυτό είναι το ζωτικό και αναπόφευκτο ζήτημα του μέλλοντος. Και, υπ' αυτή την έννοια, είμαι πεπεισμένος ότι οι ευκαιρίες για αναγέννηση του σοσιαλιστικού κινήματος αργά ή γρήγορα θα είναι ιδιαίτερα μεγάλες και ουσιαστικές.

N: Η ιδέα της «επανάστασης», κατά τη γνώμη σας;

M: Ναι, η ιδέα της επανάστασης παραμένει πολύ σημαντική και έγκυρη, αν την ορίσουμε ως έναν εκ βαθέων διαρκή επαναστατικό μετασχηματισμό όλων των όψεων της κοινωνικής ζωής. Δεν θα 'πρεπε κανείς να εννοεί με την ιδέα της επανάστασης «μια μεγάλη ώθηση

που τα τακτοποιεί όλα μια για πάντα», τρέφοντας την ψευδαίσθηση πως, αφού κοπούν κάποια κεφάλια, έχει κερδίσει. Γιατί η χρήση της ιδέας της επανάστασης από τον Μαρξ —ξεκάθαρα δηλωμένη σε πολλά κείμενα— ήταν η «Κοινωνική Επανάσταση». Είτε πως η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις επαναστάσεις του παρελθόντος και σε μια σοσιαλιστική «κοινωνική επανάσταση» είναι πως οι επαναστάσεις του παρελθόντος είχαν βασικά πολιτικό χαρακτήρα, που σήμαινε την αλλαγή στο διεθνόν προσωπικό της κοινωνίας, αφήνοντας τη συντριπτική πλειοψηφία στην κατάσταση της δομικής της υποτέλειας. Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να εξετάζεται το ζήτημα των «προσωποποιήσεων του κεφαλαίου». Το να σπάσουμε ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο αριθμό κεφαλών, αυτό μπορεί να γίνει με σχετική ευκολία, όταν συνδεθεί με την ιδέα της «μεγάλης ώθησης» για να ανατρέψουμε κάτι. Και όλα αυτά συνήθως συμβαίνουν σε μια πολιτική σφαίρα. Αυτή είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία η ιδέα της «επανάστασης» οριζόταν μέχρι και πρόσφατα. Τώρα γνωρίζουμε από πικρή εμπειρία πως αυτό δεν λειτούργησε. Το να προχωρήσουμε σ' αυτόν το δρόμο δεν είναι αρκετό. Έτσι πρέπει να επιστρέψουμε σ' αυτό που ο Μαρξ έλεγε για την «κοινωνική επανάσταση». Πρέπει επίσης να τονίσω πως αυτή η ιδέα της κοινωνικής επανάστασης δεν ήταν πρωταρχικά ιδέα του ίδιου του Μαρξ. Είναι μια ιδέα που αναδύθηκε απ' τον Babeuf και το κίνημά του παλιότερα στη διάρκεια των βίαιων γεγονότων που επακολούθησαν τη Γαλλική Επανάσταση του 1789. Ο Babeuf εκτελέστηκε τότε, κατηγορούμενος μαζί με την ομάδα του για «συνωμοσία». Στην πραγματικότητα ασκούσε πιέσεις για μια «κοινωνία ίσων». Η ίδια ιδέα επανεμφανίστηκε στα 1830 και στη διάρκεια των επαναστάσεων του 1848. Σε τέτοιες περιόδους επαναστατικής αναστάτωσης η ιδέα της «κοινωνικής επανάστασης» ήταν στο προσκήνιο των πιο προοδευτικών δυνάμεων και ο Μαρξ πολύ σωστά την ασπάστηκε.

Σε ένα ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό —μιλάμε για μια Σοσιαλιστική Επανάσταση— η αλλαγή δεν μπορεί να περιοριστεί στο διεθντικό προσωπικό και επομένως η επανάσταση πρέπει να είναι πραγματικά και καθολικά κοινωνική. Αυτό σημαίνει πως ο μετασχηματισμός και η νέα μορφή ελέγχου της εξουσίας πρέπει να διεισδύσει σε κάθε μόριο της κοινωνίας. Είναι υπ' αυτή την έννοια που η ιδέα της επανάστασης παραμένει έγκυρη. Στην πραγματικότητα, υπό το φως της ιστορικής μας εμπειρίας, πιο ισχυρή από ποτέ. Μια επανάσταση που όχι μόνο ξεριζώνει αλλά και εμφυτεύει. Το ξεριζώμα είναι ένα κομμάτι αυτής της διαδικασίας όσο εξίσου είναι και το τι τοποθετείς στη θέση αυτού που έχεις ξεριζώσει. Ο Μαρξ λέει κάπου πως το νόημα του «ριζοσπαστικού» είναι «να προσπαθούμε να συλλαμβάνουμε τα πράγματα από τις ρίζες τους». Αυτό είναι το κυριολεκτικό νόημα του να είσαι ριζοσπαστικός και διατηρεί την εγκυρότητά του στην κοινωνική επανάσταση με τη μόλις αναφερθείσα έννοια του ξεριζώματος και της εμφύτευσης. Πολλά από τα πράγματα που σήμερα είναι σταθερά ριζωμένα θα πρέπει στο μέλλον να ξεριζωθούν μέσα από επίπονες διαδικασίες ενός συνεχούς —«μόνιμου» αν θέλετε— επαναστατικού μετασχηματισμού. Αλλά το έδαφος, μέσα στο οποίο θα λάβει χώρα κάτι τέτοιο, δεν μπορεί να μείνει άδειο. Πρέπει να τοποθετηθεί, στη θέση αυτού που έχει αφαιρεθεί, κάτι ικανό να ριζώσει βαθιά. Μιλώντας για την κοινωνική τάξη του κεφαλαίου, ο Μαρξ χρησιμοποιεί την έκφραση «ένα οργανικό σύστημα». Παρέθεσα ένα απόσπασμα όπου μιλάω γι' αυτό στον Πρόλογο της έκδοσης Farsi του *Πέρα απ' το Κεφάλαιο*. Το κεφαλαιακό σύστημα, υπό το υπόιο ζούμε, εί-

ναι ένα οργανικό σύστημα. Κάθε μέρος του υποστηρίζει και ενισχύει τα άλλα. Είναι αυτό το είδος της *αμοιβαίας υποστήριξης* των μερών που κάνει το πρόβλημα του επαναστατικού μετασχηματισμού πολύ περίπλοκο και δύσκολο. Αν θέλεις να αντικαταστήσεις το οργανικό σύστημα του κεφαλαίου, πρέπει στη θέση του να βάλεις ένα *άλλο οργανικό σύστημα* στο οποίο τα μέρη υποστηρίζουν το όλο επειδή τα μέρη επίσης υποστηρίζουν αμοιβαία το ένα το άλλο. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο το νέο σύστημα γίνεται βιώσιμο, ικανό να σταθεί σταθερό, να αναπτυχθεί και να κινηθεί επιτυχώς προς την κατεύθυνση που εξασφαλίζει την ικανοποίηση κάθε μέλους της κοινωνίας. Είναι ξεκάθαρο, επομένως, πως η «επανάσταση» δεν μπορεί να είναι απλώς ένα ζήτημα «ανατροπής». Οτιδήποτε μπορεί να ανατραπεί δεν μπορεί παρά να είναι μια μερική μόνο άποψη της *κοινωνικής επανάστασης*. Οι ιστορικά γνώριμες παραλλαγές του *καπιταλισμού* μπορούν να ανατραπούν —σε ένα περιορισμένο πλαίσιο αυτό έχει ήδη συμβεί— αλλά το *κεφάλαιο* το ίδιο δεν μπορεί να «ανατραπεί». Πρέπει να ξεριζωθεί, με την έννοια που περιγράψαμε παραπάνω, και να αντικατασταθεί από κάτι. Παρομοίως, το *καπιταλιστικό κράτος* μπορεί να ανατραπεί. Παρ' όλα αυτά, τη στιγμή που θα το έχουμε ανατρέψει, δεν έχουμε παράλληλα απαλλαγεί από το ίδιο το πρόβλημα, διότι το *κράτος καθαυτό* δεν μπορεί να ανατραπεί. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Μαρξ μιλά για το «μαρασμό του κράτους», πράγμα που είναι μια ουσιαστικά διαφορετική ιδέα. Επιπλέον, το πιο ακανθώδες απ' αυτά τα προβλήματα, που αφορούν το ρόλο του επαναστατικού μετασχηματισμού, είναι πως η *εργασία ως έχει* δεν μπορεί να «ανατραπεί». Πώς «ανατρέπεις» την εργασία ως έναν από τους τρεις —μαζί με το κεφάλαιο και το κράτος— υποστηρικτικούς στυλοβάτες του κεφαλαιακού συστήματος; Γιατί η εργασία είναι η βάση της αναπαραγωγής της κοινωνίας. Έχουν υπάρξει όλα τα είδη των φαντασιώσεων, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, σύμφωνα με τις οποίες η «επανάσταση της πληροφορίας» καταργεί οριστικά την εργασία και ζούμε ευτυχισμένα στο εξής στη «μεταβιομηχανική κοινωνία». Η ιδέα της εργασίας που γίνεται διασκέδαση έχει μια αξιοσέβαστη καταγωγή, που τοποθετείται πίσω στον Schiller. Παρ' όλα αυτά, οι απολογητικές, όσον αφορά το κεφάλαιο, πρόσφατες ανανεώσεις της συνιστούν μια απόλυτη παραδοξότητα. Μπορείς να καταργήσεις με κάποιο διάταγμα τη *μισθωτή εργασία*. Αλλά αυτό απέχει πολύ απ' τη χειραφέτηση της εργασίας, η οποία νοείται μόνο ως αυτο-απελευθέρωση των συνεταιρισμένων παραγωγών. Η ανθρώπινη εργασία ως παραγωγική δραστηριότητα παραμένει πάντοτε η απόλυτη συνθήκη της αναπαραγωγικής διαδικασίας. Το φυσικό υπόστρωμα της ύπαρξης των ατόμων είναι η ίδια η φύση η οποία θα πρέπει να *ελέγχεται* ορθολογικά και δημιουργικά απ' την παραγωγική δραστηριότητα —σε αντίθεση με την ανειδίκενη και καταστρεπτική *κυριάρχηση* από τις ανορθολογικές, σπάταλες και ολέθριες επιταγές της καπιταλιστικής εξάπλωσης. Ο κοινωνικός μεταβολισμός συνεπάγεται τις αναγκαίες ανταλλαγές των ατόμων μεταξύ τους και ανάμεσα στο σύνολο των ατόμων και την απειθαρχη φύση. Ακόμα και η αρχική μη-απολογητική ιδέα για την εργασία ως διασκέδαση στο 18ο αιώνα ήταν αδιαχώριστη από την ιδανικοποίηση της φύσης: άγνοια ή άρνηση της αναγκαίας αταξίας. Αλλά οι πρόσφατες απολογητικές ανταπαντήσεις του κεφαλαίου αγνοούν κάθε δεδομένο, αν πά- ρουμε υπόψη το συντριπτικό στοιχείο της αδικαιολόγητης καταστροφής της φύσης απ' το κεφάλαιο, που οι εισηγητές τέτοιων θεωριών κυνικά αγνοούν. Θα πρέπει να έχετε διαβάσει βιβλία και άρθρα τις τελευταίες δυο, τρεις δεκαετίες σχετικά με την αποκαλούμενη «μετα-

βιομηχανική κοινωνία». Τι στο διάβολο σημαίνει αυτό το «μεταβιομηχανική»; Για όσο καιρό η ανθρωπότητα επιβιώνει, πρέπει να είναι βιομηχανική. Πρέπει να εργάζεται για την αναπαραγωγή του εαυτού της. Πρέπει να δημιουργήσει συνθήκες υπό τις οποίες η ανθρώπινη ζωή όχι μόνο παραμένει δυνατή, αλλά γίνεται επίσης πλουσιότερη όσον αφορά την ανθρώπινη ολοκλήρωση. Και αυτό μπορεί να νοηθεί μόνο μέσω της βιομηχανίας, με τη βαθύτερη σημασία του όρου. Θα είμαστε πάντα βιομηχανικοί, σε αντίθεση με την αυτο-τροφοδοτούμενη προπαγανδιστική φαντασίωση, σύμφωνα με την οποία η «επανάσταση της πληροφορίας» θα καταστήσει τη βιομηχανική εργασία στο σύνολό της απολύτως περιττή. Χαρακτηριστικά, την ίδια στιγμή που οι πρωτοπόροι των απολογιών του κεφαλαίου μιλούσαν για το «μεταβιομηχανικό» παράδεισο, μιλούσαν επίσης θετικά για τη μεταφορά των «ρυπογόνων βιομηχανιών» στην Ινδία ή στην Κίνα, στις Φιλιππίνες ή στη Λατινική Αμερική. Έτσι οι «ρυπογόνες βιομηχανίες» πρέπει να φύγουν από την «προηγμένη καπιταλιστική» Δύση! Αλλά πού τοποθετούν τα «αφεντικά της βιομηχανίας» τα δηλητηριώδη φουγάρα της Union Carbide; Τα μεταφέρουν στο Μποπάλ στην Ινδία, με καταστροφικές συνέπειες, σκοτώνοντας μερικές χιλιάδες ανθρώπους, τυφλώνοντας και τραυματίζοντας αμέτρητες χιλιάδες περισσότερους. Καθιστά αυτό την κοινωνία «μεταβιομηχανική»; Απέχει πολύ από κάτι τέτοιο! Τέτοιου είδους «μεταφορές της τεχνολογίας» σημαίνουν απλώς πως η καπιταλιστική Δύση στέλνει τα άπλυτά της σε κάποιο «υπανάπτυκτο» μέρος του κόσμου —στον αποκαλούμενο «Τρίτο Κόσμο». Συγχρόνως, με μέγιστο κυνισμό, οι ιδεολόγοι και προπαγανδιστές του συστήματος υποστηρίζουν πως τέτοιες μεταφορές σημαίνουν τον «εκσυγχρονισμό» με βάση το αμερικανικό μοντέλο, σαν αποτέλεσμα του οποίου εν ευνόχτω χρόνο οι άνθρωποι θα είναι παντού πλούσιοι κι ευτυχισμένοι σε μια πλήρως αυτοματοποιημένη κοινωνία.

Η ιδιαίτερα αναγκαία επανάσταση σημαίνει μια θεμελιώδη αλλαγή σε όλα αυτά. Τίποτα δεν μπορεί να λυθεί με την ανατροπή και μόνο. Η ανατροπή ή η κατάργηση κάποιων θεσμών σε ειδικές ιστορικές συνθήκες είναι το αναγκαίο *πρώτο βήμα*. Οι ριζοσπαστικές πολιτικές πράξεις είναι αναγκαίες έτσι ώστε να εκδιωχθεί ένας τύπος προσωπικού και να καταστεί δυνατό κάποιος άλλος να εμφανιστεί στη θέση του. Αλλά ο στόχος θα πρέπει να είναι μια εκ βαθέων διαδικασία συνεχούς κοινωνικού μετασχηματισμού. Και υπ' αυτή την έννοια η ιδέα της επανάστασης παραμένει απολύτως ουσιώδης.

N: Οι δυτικοί εργάτες, έχοντας οργανώσει συνδικάτα, προσπαθούν να προσαρμόσουν το δικό τους Μαξ στις συνθήκες εργασίας του σημερινού κόσμου. Η φωνή και ο αγώνας τους δεν υπερβαίνουν κάποια περιορισμένη δράση για πρόνοια, υψηλότερους μισθούς, κ.λπ. Στην Ανατολή, απ' την άλλη πλευρά, εξαιτίας δικτατοριών, καθυστερημένων οικονομικών πύσεων και έλλειψης θεωρητικής γνώσης, τα κοινωνικά κινήματα στοχεύουν όχι μόνο σε μια καλύτερη ζωή, αλλά επίσης και στην ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση και η ιδιωτικοποίηση έχουν δημιουργήσει τις ευκαιρίες για κινήματα ενάντια στον καπιταλισμό. Το ριζοσπαστικό κίνημα φαίνεται να ξεκινά από την Ανατολή μάλλον παρά απ' τη Δύση. Τι πιστεύετε;

M: Λοιπόν, πιστεύω πως πρέπει να εξετάσουμε τα γεγονότα και μετά θα ανακαλύψετε πως μερικά απ' αυτά που λέτε είναι σωστά, αλλά με κάποιες ιστορικές επιφυλάξεις. Δηλα-

δή, αυτό που περιγράφετε αντανακλά συνθήκες δύο ή τριών ίσως προηγούμενων δεκαετιών και ολοένα και λιγότερο αυτές του σήμερα. Όταν εξετάσετε ορισμένα κρίσιμα αιτήματα του εργατικού κινήματος στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες, όπως η Γαλλία και η Ιταλία, αυτά δεν μπορούν να περιγραφούν απλώς ως αιτήματα μισθολογικής βελτίωσης. Πάρτε, για παράδειγμα, το αίτημα για 35ωρο χωρίς μείωση του μισθού, κάτι που έχει παραχωρηθεί από τη γαλλική κυβέρνηση. Υπάρχει τώρα στη Γαλλία ένας νόμος —που θα εφαρμοστεί από το 2000-2001— σύμφωνα με τον οποίο η εβδομάδα εργασίας θα μειωθεί στις 35 ώρες. Αυτό δεν είναι μισθολογικό αίτημα. Το ίδιο πράγμα συμβαίνει στην Ιταλία, όπου υπάρχει μεγάλη πίεση για την πραγμάτωση του ίδιου στόχου. Μπορώ ίσως να σας παραθέσω ένα απόσπασμα μιας από τις ηγετικές φιγούρες του ιταλικού κινήματος σχετικά με το 35ωρο, του Fausto Bertinotti. Απαντά σε μια ερώτηση μιας γυναίκας αναγνώστριας της καθημερινής εφημερίδας *Rifondazione*. Όπως γνωρίζετε, η κατάσταση των γυναικών εργατριών σε όλες τις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι χειρότερη απ' αυτή των αντρών. (Όχι πως είναι κατά κανέναν τρόπο ρόδινη για τα αρσενικά τους αντίγραφα.) Ρωτούσε: «Αν έχουμε περισσότερες ώρες για τους εαυτούς μας», ως αποτέλεσμα των 35 ωρών εργασίας την εβδομάδα, «πώς θα τις αξιοποιήσουμε;» Η απάντηση του Bertinotti ήταν η εξής:

«Όταν λέμε πως δεν πρόκειται απλώς για ένα θέμα συνδικαλιστικών στόχων, αλλά θέμα πολιτισμού, αναφερόμαστε ακριβώς στον ορίζοντα της ερώτησης που θέτετε: στο σημαντικό ζήτημα του χρόνου και της σχέσης ανάμεσα στο χρόνο δουλειάς και στο χρόνο ζωής. Πρώτα απ' όλα, γνωρίζουμε, απ' τον Μαρξ, πως η κλοπή του χρόνου εργασίας, σ' ένα συγκεκριμένο στάδιο της ιστορικής εξέλιξης, γίνεται μια ιδιαίτερα άθλια συνθήκη της παραγωγής και του πλούτου και της οργάνωσης της κοινωνίας: επιπλέον γνωρίζουμε πως ο αγώνας ενάντια στην εκμετάλλευση δεν μπορεί παρά να συμβαδίζει, να διαπλέκεται και να είναι στενά συνδεδεμένος με τον αγώνα ενάντια στην αλλοτρίωση. Δηλαδή, ενάντια στο μηχανισμό εκείνο που είναι βαθιά ενδογενής στη φύση του καπιταλισμού, ο οποίος όχι μόνο αποσπά απ' τον κάθε εργάτη το προϊόν της "ζωντανής εργασίας", αλλά συμπεριλαμβάνει και την αλλοτρίωση, τον ετεροκαθορισμό και την πειστική ρύθμιση του χρόνου ζωής. Με αυτή την έννοια, το 35ωρο, πέρα απ' τα οφέλη που θα μπορέσει να προκαλέσει από την άποψη της απασχόλησης, ανταπαντά στο κεντρικό ζήτημα της βελτίωσης της ζωής του καθενός: της αυτοδιαχείρισης του χρόνου, για να το θέσουμε σε μη εξαρτώμενους απ' την πολιτική όρους. Διότι δεν θα υπάρξει πραγματικός κοινωνικός μετασχηματισμός χωρίς ένα σχέδιο συλλογικής αυτοδιαχείρισης του χρόνου εργασίας και του χρόνου ζωής: ένα πραγματικό σχέδιο, όχι μια υπόθεση επεξεργασμένη έξω απ' το κοινωνικό υποκείμενο και τις ατομικές υποκειμενικότητες. Αυτό είναι μια επίσης μεγάλη πρόκληση για την πολιτική και για το κόμμα μας».

Τώρα, σ' αυτό το σημείο είναι που μπορείτε να δείτε πως ο αγώνας για το 35ωρο δεν είναι απλώς ένα «συνδικαλιστικό αίτημα». Προκαλεί όλο το σύστημα της κοινωνικής μεταβολικής αναπαραγωγής και γι' αυτό θα ήταν ιδιαίτερα ανακριβές να το περιγράψουμε ως τίποτα περισσότερο από ένα «συνδικαλιστικό αίτημα».

Έχετε δίκιο πως για πολύ καιρό τα οικονομικά αιτήματα αποτελούσαν τον ορίζοντα του εργατικού κινήματος στις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες. Αλλά αυτός ο στενός προσανατολισμός δεν μπορεί να διατηρείται πια. Αυτό μας συνδέει με το ζήτημα των ευκαιριών για σοσιαλισμό. Το εργατικό κίνημα κινείται τώρα προς την κατεύθυνση όπου θα

πρέπει να εγείρει το θέμα του χρόνου δουλειάς και του χρόνου ζωής. Η μείωση του χρόνου δουλειάς είναι μόνο ως ένα πολύ περιορισμένο σημείο μισθολογικό αίτημα. Οι εργάτες δεν θέλουν απλώς μια βελτίωση των μισθών. Φυσικά, είναι αλήθεια, λένε πως «δεν θέλουν να χάσουν ό,τι ήδη έχουν». Αλλά η αντικειμενική λογική της κατάστασης είναι πως ούτως ή άλλως τα χάνουν για άλλους λόγους. Διότι μια από τις σημαντικές απώλειες των τελευταίων 30 χρόνων καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι αυτό που εγώ ονομάζω «προς τα κάτω εξίσωση του διαφορετικού ποσοστού εκμετάλλευσης». Στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες οι εργατικές τάξεις μπορούσαν για πολύ καιρό να απολαμβάνουν τα οφέλη του «διαφορετικού ποσοστού εκμετάλλευσης». Οι συνθήκες ύπαρξής τους, οι συνθήκες εργασίας, ήταν απείρως καλύτερες απ' αυτές στις «υπανάπτυκτες χώρες» του επονομαζόμενου «Τρίτου Κόσμου». Μια ιδέα, την οποία πάντοτε ατέρριπτα, όπως και αυτή της αυτο-τροφοδοτούμενης-χειραγωγούμενης προπαγάνδας του δυτικού καπιταλισμού, διότι ο «Τρίτος Κόσμος» είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι του ενός και μοναδικού, βαθιά διασυνδεδεμένου κόσμου. Ανακαλύπτουμε τώρα παντού συνθήκες που χειροτερεύουν. Η «προς τα κάτω εξίσωση» πραγματοποιείται εξίσου και στις πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Τώρα οι εργάτες πρέπει να αντιμετωπίσουν την απειλή όσον αφορά στις βασικές συνθήκες της ύπαρξής τους, διότι η ανεργία απλώνεται παντού. Το να μάχεσαι ενάντια στην ανεργία δεν μπορεί να θεωρηθεί απλώς ως μια μισθολογική διαπραγμάτευση. Έχει περάσει η εποχή, εδώ και καιρό, που μπορούσε κανείς να χειριστεί την «περιθωριακή ανεργία» —στο απόγειο της κείνσιανης εξάπλωσης— με αυτούς τους όρους. Έτσι οι εργατικές τάξεις, ακόμα και στις πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, πρέπει να αναγνωρίσουν αυτή την πρόκληση. Έχετε, φυσικά, δίκιο πως οι συνθήκες είναι ασύγκριτα χειρότερες στην Ανατολή. Αλλά είναι σημαντικό να τονίσουμε πως οι εμπλεκόμενες χώρες είναι αναπόσπαστο κομμάτι του συστήματος του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» και της «συνολικής εργασίας». Οτιδήποτε συμβαίνει σ' ένα μέρος έχει αντίκτυπο στην κατάσταση κάπου αλλού. Οι συνθήκες της αγοράς εργασίας χειροτερεύουν παντού, συμπεριλαμβανομένων και των δυτικών καπιταλιστικών χωρών. Στον Καναδά, καθώς και στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Αγγλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, οι πιέσεις εντείνονται και μπορώ να προσθέσω πως αυτό απαιτεί μια αναγκαία αλλαγή στον προσανατολισμό του δυτικού εργατικού κινήματος. Αν εξετάσετε την ιστορία του εργατικού κινήματος στον 20ό αιώνα, θα ανακαλύψετε πως μια από τις μεγαλύτερες τραγωδίες της ιστορίας ήταν η εσωτερική διάσπαση που περιγράφεται ως ο διαχωρισμός του επονομαζόμενου «βιομηχανικού σκέλους» του κινήματος (τα συνδικάτα) από το «πολιτικό σκέλος» (τα πολιτικά κόμματα). Αυτός ο διαχωρισμός σήμανε τον έντονο πειθαναγκασμό —θα μπορούσατε να το πείτε ακόμα και ευνουχισμό— του εργατικού κινήματος, μέσα από τον περιορισμό της δράσης του σε πολύ στενά όρια. Τα πολιτικά κόμματα περιορίζονται σε μια κατάσταση όπου οι άνθρωποι οι οποίοι υποτίθεται πως αντιπροσωπεύουν έχουν την ευκαιρία να ψηφίσουν —να ρίξουν ένα κομμάτι χαρτιού μέσα στην κάλπη μια φορά κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια— κι ως εκ τούτου να παραιτούνται από τη δύναμή τους να λαμβάνουν αποφάσεις χάρη οποιουδήποτε βρίσκεται στο κοινοβούλιο. Τώρα αυτό που είναι σημαντικό σχετικά με τις συνεχιζόμενες αλλαγές είναι ότι καθίσταται αναγκαίο να μετατραπεί το ίδιο το συνδικαλιστικό κίνημα (το «βιομηχανικό σκέλος») σε άμεσα πολιτικό. Αυτό τώρα αρχίζει να συμβαίνει σε μερικές ευρωπαϊκές

καπιταλιστικές χώρες (ιδιαίτερα στη Γαλλία και στην Ιταλία) καθώς και στην Ιαπωνία. Και πιστεύω πως θα συμβεί στο όχι και τόσο μακρινό μέλλον επίσης στον Καναδά και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτή είναι η επιφύλαξη που θα προσέθετα στην ερώτησή σας. Τα πράγματα έχουν αλλάξει και συνεχίζουν να αλλάζουν σημαντικά, κάτω από την επίδραση του κατευθυντήριου νόμου της καπιταλιστικής ανάπτυξης για την προς τα κάτω εξίσωση του διαφορετικού ποσοστού εκμετάλλευσης στην εποχή της δομικής κρίσης του κεφαλαιακού συστήματος καθαυτού και όχι απλώς του καπιταλισμού. Ξέρετε για τι μιλάω. Διαπραγματεύομαι αυτό το θέμα με λεπτομέρειες στο *Πέρα απ' το Κεφάλαιο...* Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, δεν είναι πλέον δυνατό να συγκρατήσουμε τους ανθρώπους στην υποτελή δυσχερή τους κατάσταση. Μπορώ να σας αναφέρω τους Βρετανούς ανθρακωρύχους που διεξήγαγαν έναν αγώνα διάρκειας ενός χρόνου. Όχι για βελτίωση του μισθού. Θα ήταν αδιανόητο να αντέξουν για έναν ολόκληρο χρόνο στη δοκιμασία, στη δυστυχία, στις διακρίσεις, στην εχθρικότητα και στην καταπίεση του κράτους προς χάρη της βελτίωσης των μισθών για 10, 20 ή ακόμα και 50 δολάρια την εβδομάδα, όταν χάνουν πολύ περισσότερα ακόμα και με οικονομικούς όρους στη διάρκεια του αγώνα τους. Οι ανθρακωρύχοι στη Βρετανία ηττήθηκαν τελικά από τη συντονισμένη δράση του κράτους και, δυστυχώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, και του Εργατικού Κόμματος, του υποτιθέμενου «πολιτικού τους σκέλους». Και τι συνέβη στην εργατική δύναμη των Βρετανών ανθρακωρύχων; Στην περίοδο της απεργίας, ο αριθμός τους ήταν γύρω στις 150.000. Σήμερα αυτός ο αριθμός έχει μειωθεί στις 10.000! Αυτή είναι η πραγματικότητα της κατάστασης. Ενάντια σ' αυτό έπρεπε να αγωνιστούν οι εργάτες. Στην εξολόθρευση των πληθυσμών τους, το μετασχηματισμό των πόλεων και χωριών των ανθρακωρύχων σε χερσοτόπους ανεργίας. Έτσι, τώρα όλο και περισσότερο, ομάδες εργατών στις καπιταλιστικά επίσης αναπτυσσόμενες χώρες εξαναγκάζονται να προχωρήσουν στον ίδιο δρόμο με τους Βρετανούς ανθρακωρύχους. Μπορώ επίσης να σας αναφέρω άλλη μια περίπτωση, αυτή των εργατών του λιμανιού του Λίβερπουλ, που άντεξαν στην ακραία δοκιμασία της απεργίας όχι για ένα χρόνο, αλλά για δύο μισι. Αυτό το είδος δράσης, το είδος αγώνα που είναι ταυτόχρονα βιομηχανικό και πολιτικό, είναι απολύτως αδιανόητο μέσα στο στενό πλαίσιο των «συνδικαλιστικών αντικειμενικών στόχων».

N: Σας ευχαριστούμε που δεχτήκατε να μας δώσετε αυτή τη συνέντευξη. Θα θέλατε να προσθέσετε κάτι για τον Ιρανό αναγνώστη;

M: Κοιτάξτε, μπορώ απλώς να ευχηθώ καλή επιτυχία στα κοινά μας εγχειρήματα και στη μάχη για ένα ριζοσπαστικό κοινωνικό μετασχηματισμό, που όλοι χρειαζόμαστε ιδιαίτερα. Και έχω την πεποίθηση πως θα κινηθείτε προς αυτόν το δρόμο.

Μετάφραση: Ουρανία Γκόλτσιου